

19.-20. YÜZYILLARDA
TÜRK-ERMENİ İLİŞKİLERİ SEMPOZYUMU
Kaynaşma-Kırgınlık-Ayrılık-Yeni Arayışlar

5-7 Ocak 2015
Uluslararası Sempozyum, İstanbul

BİLDİRİLER

1. CİLT

Yayına Hazırlayanlar

Doç. Dr. Fatih M. Sancaktar
Doç. Dr. Recep Karakaya
Yard. Doç. Dr. Abdurrahman Bozkurt
Yard. Doç. Dr. Ramazan Erhan Güllü
Dr. Cezmi Bayram

YAYIN NU: 10

978-975-7739-91-3 (Tk)

ISBN 978-975-7739-92-0

Baskı:

Şenyıldız Yayıncılık Hediyeelik Eşya ve Tekstil San ve Tic.Ltd.Şti.
Gümüşsuyu Caddesi Işık Sanayi Sitesi C Blok No: 102 Topkapı/İstanbul
Tel: 0212 483 47 91 • Faks: 0212 483 48 23
İstanbul-2015

Arapların Sevk ve İskânı (1915-1918)

Prof. Dr. Süleyman BEYOĞLU*

Özet

Birinci Dünya Savaşı sırasında 27 Mayıs 1915 tarihinde çıkarılan tehcir kanunu sadece Ermenilere uygulanmamıştır. Osmanlı Devleti'nde yaşayan her etnik grup gerektiğinde tehcir edilmiştir. Bu çalışmanın konusu literatürde çok az yer alan Arap tehciridir. Savaş koşulları sebebiyle Suriye ve Medine'den çıkarılarak Anadolu ve Rumeli'ye geçici olarak iskân edilen Arapların durumu ve Mondros Mütarekesi sonrası eski yurtlarına geri dönüşleri arşiv belgelerine dayanarak incelenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Sevk ve İskan Kanunu, Araplar, I. Dünya Savaşı

GİRİŞ

Osmanlı Devleti kuruluş yıllarından itibaren İslam'ın gaza ilkesi uyarınca batıya doğru yayılmaya başladı. Yapılan fetihler sonucu Rumeli'ye ve yeni fethedilen yerlere Türk halkının kitleler halinde yerleşmesi sağlanıyordu. Bu bazen yeni fethedilen iskan mahallelerini askeri, ekonomik, dini gayelerle Türkleştirmek/Müslümanlaştırmak şeklinde oluyor, bazen de bakir toprakları şenlendirmek, güvenlik ve düzeni sağlamak için sürgün yöntemine başvuruyordu. Sürgün usulüne göre devlet lüzum gördüğü yerlere iskan yapabilmek için mükellefiyeti olmayan halkı buldukları yerlerden başka bir yere naklediyordu.¹ Devlet için sorun olan başıboş halk derbentlere iskan edilerek

* Marmara Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Öğretim Üyesi. sbeyoglu@marmara.edu.tr

¹ Sürgün metoduyla yapılan göçler için bkz. Ö. Lütfi Barkan, "Osmanlı İmparatorluğunda Bir İskan ve Kolonizasyon Metodu Olarak Sürgünler", *İktisat Fakültesi Mecmuası*, Sayı 11-15, İstanbul 1951-1953-1955.

hem ıslah edilmiş oyluyor, hem de imparatorluğun stratejik önemdeki boğaz ve geçitlerinin emniyeti sağlanıyordu. İskan edilenler bu hizmetlerine karşılık, vergilerden muaf tutuluyordu.² Buna karşılık, fethedilen yerlerdeki gayri Müslim hünerli zümrelerde İslam bölgelerine kaydırılarak iskan ediliyordu. Böylelikle yerleşim alanlarının büyümesi, ekonomik seviyesinin yükseltilmesi ile Anadolu Türk beyliklerinin nüfuzlarının eritilmesi sağlanmış oluyor ve merkezi hükümete bağlılık arttırılıyordu. Bu yolla bir anlamda yeni fethedilen yerlerle eski toprak parçaları kaynaştırılmış oluyordu. Vakıflar, zaviyeler, tekeler yoluyla da iskan ve şenlendirme yapılıyordu.³

Osmanlı fütuhat döneminin II. Viyana kuşatmasından sonra büyük ölçüde noktalanmasıyla içe dönük göç hareketleri başladı. Osmanlı ordusunun sancağı nereden çekiliyorsa millet oradan çekilmeye adeta mecbur oluyordu. Kaybedilen her toprak parçasının demografik yapısı istilacılar lehine değişiyordu. Demografik üstünlük 18. Yüzyıldan sonra adeta coğrafyayı sahiplenmenin ön şartı olarak görülmeye başlandı. Modern manada ulus devlet modellerinin ortaya çıkışı göç olgusunu körükleyerek dinsel kimlikten ziyade etnik kimliği ön plana çıkardı. Bu süreç kendinden olmayanın yani ötekinin aynı iskan alanında yaşamasını giderek imkansız hale getirdi. Demografik yoğunluk, dinsel-etnik kimlikler son yüzyıllarda baskın çıkarak birkaç yüzyıldır kısmen oluşmaya başlayan farklılıklarla birlikte yaşama kabiliyetini yok eden sancılı bir sürece dönüştü.

Osmanlı Devleti karşılaştığı muhaceret sorununu önceleri mahalli tedbirlerle çözmeye çalışırken, muhacir sayısındaki artışa paralel olarak konuyla ilgilenmek üzere özel bir çok komisyon oluşturdu. Plansız ve insan sağlığını dikkate almayan iskan politikaları yüzünden muhacirler yollarda veya iskan mıntıklarında salgın hastalıklar ve kitlesel ölümlerle karşı karşıya kaldılar. Osmanlı topraklarına gelen muhacirlere hane ve arazi dağılımı yapılıyordu. Fakat 1870'li yıllarda hane başına 100 dönüm arazi verilirken, 1890 sonlarına doğru artan muhacir sayısı ile orantılı olarak bu miktar yarım dönüme kadar düşmüştü. Giderek artan muhacir sayısına paralel olarak Osmanlı idaresi sürekli arazi üretmek zorunda kaldı. Osmanlı Devleti'nin yaşadığı bu göç sorununun yanı sıra 19. Yıyın ikinci yarısından itibaren yabancı göçünü de teşvik ettiğini belirtmek gerekir. Osmanlı nüfusunun artması zenginlik olarak telakki ediliyor ve nüfus artışının ekonomiye katkı sağlayacağı düşünülüyordu.

² Bu konuda geniş bilgi için bkz. Cengiz Orhunlu, *Osmanlı İmparatorluğunda Derbent Teşkilatı*, İstanbul 1950.

³ Ö. Lütfi Barkan, "Osmanlı İmparatorluğunda Bir İskan ve Kolonizasyon Metodu Olarak Vakıflar ve Temlikler", *Vakıflar Dergisi*, Sayı 2, Ankara 1942.

Göç hareketlerinin henüz yoğunlaşmadığı 1820'lerde Müslümanlar, Osmanlı nüfusunun % 59.6'sını oluştururken, 1890'lara gelindiğinde toprak kayıpları ve ardından gelen yoğun Müslüman göçü nedeniyle bu oran % 76.2'ye yükselecekti.⁴

II. Abdülhamit dönemine kadar dışarıdan gelen muhacirler içerisinde Filistin'e Yahudi göçü hariç Müslüman, Hıristiyan ve Musevi pek ayırt edilmiyordu. Bu dönemden itibaren yabancı devletlerin gayrimüslimler üzerindeki faaliyetleri ve onları Osmanlı Devleti aleyhinde kullanma ihtimali sebebiyle muhacirlerin Türk veya Müslüman olması tercih edilmeye başlandı. Bu aynı zamanda bazı etnik ve dini gruplar tarafından belli bir arazinin yoğun olarak iskana açılarak vatanlaştırılmasına karşı da bir önlemdi. I. Dünya Savaşı'na kadar 1789-1800, 1828-1829, 1860-1864, 1859-1879, 1877-1878, 1912-1913 yıllarında yapılan büyük göçlerle yaklaşık 6.000.000 Müslüman muhacirin Osmanlı topraklarına iskan edildiği tahmin edilmektedir.⁵

Balkan Savaşları ve sonrasında 13 Mayıs 1913'te İskan-ı Muhacirin Nizamnamesi kabul edildi. Bu nizamnamenin uygulanmasından Dahiliye Nezareti sorumluydu. I. Dünya Savaşıyla birlikte stratejik yerlerde yaşayan ve düşmanla her türlü işbirliği içine girebilecek unsurların iskan mahallerini değiştirmek bu sorunların çözümünü kolaylaştıracaktı. Hükümet 27 Mayıs 1915 tarihinde 4 maddelik geçici bir sevk ve iskan kanununu çıkardı. Kısaca Tehcir Kanunu olarak da bilinen bu geçici kanun askeri gereklerle casusluk ve hıyanetleri hissedilen yerlerin ahalisini tek tek veya toplu olarak başka yerlere sevk ve iskan yetkisini orduya bırakıyordu⁶. Tehcir Kanunu çok popüler

⁴ Nüfus rakam ve oranları hakkında geniş bilgi için bkz. Kemal Karpat, *Ottoman Population 1830-1914: Demographic and Social Character*, Wisconsin 1985; *Osmanlı İmparatorluğu'nun ve Türkiye'nin Nüfusu: 1500-1927*, Haz. Cem Behar, Ankara 1996; Justin McCarty, *Müslümanlar ve Azınlıklar-Osmanlı Anadolu'sunda Nüfus ve İmparatorluğun Sonu*, İstanbul 1998; Justin McCarty, *Ölümler ve Sürgün*, Çev.: Bilge Umar, İstanbul 1998.

⁵ Anadolu'ya yapılan göçler hakkında bkz. Nedim İpek, *Rumeli'den Anadolu'ya Türk Göçleri*, Ankara 1994; İlhan Tekeli, "Osmanlı İmparatorluğundan Günümüze Nüfusun Zorunlu Yer Değiştirmesi ve İskan Sorunu" *Toplum ve Bilim*, Sayı 50 (İstanbul 1990), s. 49-72.

⁶ 1 Haziran 1915'te Takvim-i Vekayi de yayınlanan Vakt-i Seferde İcraat-ı Hükümete Karşı Gelenler İçin Cihet-i Askeriyece itihaz olunacak Tedabir Hakkında Kanun-ı Muvakkat başlıklı geçici kanun şu maddelerden oluşmaktaydı:

1-Savaş zamanında ordu, kolordu, tümen komutanları ile müstakil mevki komutanları halk tarafından hükümet emirlerine ve asayişin korunması için alınacak önlemlere karşı muhalefet, silahlı saldırı ve direni gösterildiğinde bunu askeri kuvvetle bastırmaya ve saldırıları ortadan kaldırmaya yetkili ve görevlidir.

2- Bu komutanlar askeri sebeplerden dolayı casusluk veya ihanetleri hissedilen köy ve kasabaların halkını tek tek veya topluca başka yerlere sevk ve iskan edebilirler.

olarak bilindiği şekilde sadece Ermenilere değil, Hıristiyanlardan Rumlara,- Süryani ve Keldanilere, Müslümanlardan da Arap, Arnavut, Boşnak, Çingene, Çerkez, Gürcü, Kürt, Laz, Türklere ve Yahudilere de uygulanmıştır. Ermenilerin büyük bir kitle olarak sevk ve iskanı dolayısıyla Ermeni Tehciri olarak bilinen yaklaşım eksik ve yanlıştır. Tehcir Kanunu, Ermeniler kadar olmasa da Osmanlı Devletindeki dini ve etnik unsurların hemen tamamını kapsamıştır. Müslüman grupların da kanun gereğince zorunlu iskana tabi tutulduğu uygulamaları karıştırma, birleştirme ve eritme, hatta bunların iflas edeceği yerde temizleme politikaları olarak nitelemek yerinde ve insafli değildir.⁷ Çünkü bunu söyleyebilmek için I. Dünya Savaşı öncesi ve sonrasında İttihat ve Terakki'nin çok net bir göç ve göçmen politikası olduğuna dair güvenilir verilere sahip değiliz. İttihatçıların Osmanlı Devletine yapılacak göçlerde veya iç nüfus hareketlerinde Müslümanları veya Türkleri tercih etmesi, pragmatik zamanın şartlarına ve milliyetçilik politikasına uygun bir yaklaşım olarak değerlendirilmelidir.

I. Dünya Savaşı içinde muhaceretin artışı ve çıkan sorunlar üzerine 8 Mart 1916'da Dahiliye Nezaretine bağlı olarak Aşair ve Muhacirin Müdüriyet-i Umumiyesi kuruldu. Biz bu çalışmamızda Tehcir Kanununa dayanılarak yerleri değiştirilen önemli gruplardan biri olan Medine ve Suriye'den Anadolu'ya getirilen Arapların iskanını inceleyeceğiz.

Suriye ve Medine'den Tehcir

19. yüzyılda gelişen milliyetçilik akımı dört yüz yıldır Osmanlı idaresinde huzur ve Sükun içerisinde yaşayan bazı Arapların devlete bakışını değiştirdi. I. Dünya Savaşı'nın ilanı ile birlikte 4. Ordu Kumandanı ve Bahriye Nazırı Cemal Paşa askeri ve mülki yetkilerle 1914 Kasımında Suriye'ye atandı. Cemal Paşa hem bölgenin devlete bağlılığını arttıracak Araplardan İngiliz ve Fransızlara karşı destek alacak, hem de kural tanımaz urbanın yani bedevi Arapların iskanına gayret edecekti. Özellikle demiryollarının güvenlik ve asayişinin sağlanması için urbanın stratejik bölgelerden uzak yerlere iskanlarının sağlanması gerekiyordu. Bu arada Cemal Paşa'ya verilen diğer bir görevde muhtemel bir isyan ve düşman işbirliğine karşı önlem almaktı. Şam'daki Fransız Konsolosluğundan birçok Arap ileri geleninin Fransa ve İngiltere gibi Osmanlı Devletinin savaştığı devletlere hizmete hazır olduklarına dair belgeler ele geçirildi.

3-Kanun yayınlandığı tarihte yürürlüğe girer.

4- Kanunu Başkumandan Vekili ve Harbiye Nazırı yürütür.

⁷ Fuat Dündar, *İttihat ve Terakki'nin Müslümanları İskan Politikası (1913-1918)*, İstanbul 2001, s. 246.

İngilizlere karşı yapılan başarısız Kanal (Mısır) seferlerinden sonra bütün Arap gizli cemiyetleri ve diğer muhalif gruplar etkisiz hale getirilmeye çalışıldı. Düşmanla işbirliği belgelenen 11 Arap ileri geleni yargılanarak 21 Ağustos 1915'te Beyrut'ta asıldı. Cemal Paşa'nın muhtemel Arap isyanını engellemek için yaptıkları; aslında istemeden de olsa Araplar arasındaki hoşnutsuzluğu biraz daha arttırdı ve planlı bir isyanın bahanesi oldu. Cemal Paşa, Fransız etkisi ve tahriki altındaki 5000 civarındaki Arap ailesini Anadolu içlerine sevk ve iskan ettirdi.⁸ Cemal Paşa'nın Suriye tehcirinden sonra Anadolu'dan tehcir edilen Ermenilerden kalan ev ve arazilerin Suriye ve benzeri yerlerden göç ettirilecek Arap ailelere tahsis edilmesi planlanmıştır. Nitekim Dahiliye Nezareti 27 Aralık 1915 tarihinde Konya, Hüdavendigâr (Bursa), Ankara, Sivas vilayetleriyle Kayseri mutasarrıflığından hazırlıkları yapmak üzere bilgi istenmiştir.⁹

1 Şubat 1916 tarihinde Ermeni, Rum¹⁰ ve Arap ailelerle düşman istilası dolayısıyla Anadolu'ya gelen ailelerin sevk iskan ve iaşeleri masrafı olarak 1915 yılı için 10.000.000 kuruşluk tahsisata 68.000.000 kuruş daha ilave edilmek zorunda kalınmıştı. Muhacirlerin ihtiyacı için yapılacak harcamanın 200.000.000 kuruş raddesini bulacağı hesaplanmaktaydı.¹¹

Arapların sevk ve iskanıyla ilgili İskan-ı Aşair ve Muhacirin Müdüriyeti İskan Şubesi 23 Nisan 1916 tarihinde bir talimname çıkardı. Suriye'den önceden belirlenmiş mıntukalara sevk edilen Arap ailelerinin iskan suretleri ve iaşeleri hakkındaki talimat Talat Paşa tarafından 4. Ordu Kumandanı Cemal Paşa'ya gönderildi. Arapların sevk, iskan ve iaşelerinde kullanılmak üzere Ankara'ya 330.000, Sivas'a 220.000, Konya'ya 110.000, Bolu'ya 100.000, Kastamonu'ya 60.000, Hüdavendigâr'a 90.000, Eskişehir'e 360.000, Karesi'ye 110.000 ve Aydın'a 110.000 kuruşluk tahsisat gönderildi.¹²

⁸ Hasan Kayalı, *Jön Türkler ve Araplar*, İstanbul 1998, s. 218.

⁹ Şaban Ortak, *Osmanlı'nın Son Manevralarından Suriye ve Garbi Arabistan Tehciri*, Ankara, 2011, s. 76.

¹⁰ Rum tehciri hakkında geniş bilgi için Mustafa Özdemir, "I. Dünya Savaşı Sırasında Osmanlı Devleti Tarafından gerçekleştirilen Rum tehciri" *ÇTTAD*, 6/14 Bahar 2007, s.27-40. Burada Rum tehcirinin sebepleri olarak askere alınan Rumların firarı, casusluk, ihtilal komiteleri, çete oluşturma olarak gösterilmektedir. Ege, Akdeniz ve Karadeniz bölgesinden 213.483 Rum başka bölgelere gönderilmiştir. Bu konularda geniş bilgi için bk: Ahmet Efiloğlu, *Osmanlı Rumları Göç ve Tehcir 1912-1918*, İstanbul 2011, s. 235-324; Milli Mücadele döneminde de TBMM Anadolu Rumlarını iç bölgelere tehcir etmiştir. (Necati Fahri Taş, *Nurettin Paşa ve Tarihi Gerçekler*, İstanbul 1992, s. 132 vd; Cengiz Mutlu, *Mütareke Döneminde Rum Nüfus Hareketleri 1918-1922*, Ankara 2014).

¹¹ Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Babıali Evrak Odası (BEO), nr.344063.

¹² Dahiliye Nezareti Şifre Kalemi (DH. ŞFR), nr. 63/145, 145, 145a, 145b.

Nihayet 23 Nisan 1916'da 4. Ordu mıntıkasından sevk edilmekte olan ailelerin Suret-i iskan ve iaşeleri hakkında talimatname yayınlanmıştır. 14 maddeden oluşan bu talimatname'de Arap aileler için sosyal ve ekonomik durumlarına uygun ev ve arazilerin hazırlanması, eşya temini, memleketlerinden eşya getirebilmesi, seyahat ve nakliye masraflarının karşılanmasıyla ilgili kararlar alındı. Rum ve Arap ailelerin masrafları için her yıl 60 milyon kuruş para ayrıldı. Bu cümleden olarak, İstanbul, Konya, Eskişehir, İzmit, Kütahya, Niğde, Afyonkarahisar, Edirne, Hüdavendigar, Balıkesir, Aydın, Kastamonu, Kayseri, Adana, Halep, Urfa, Maraş, İçel, Suriye, Trabzon, Sivas, Diyarbakır, Elazığ ve Musul'da buluna Araplara 13 milyon 450 bin kuruş tahsisat ayrıldı. Arap ailelere 5 ila 20 kuruşa kadar yevmiye veriliyordu. Ödemeler aile reislerine 15 günde bir yapılmaktaydı.¹³ Osmanlı Devleti Kudüs, Hayfa, Cebel-i Lübnan, Şam ve Nablus'ta yaşayan bazı insanları güvenlik amaçlı olarak Kırşehir'e göndermiştir. 4. Ordu bölgesinden gelerek Kırşehir'de iskan edilen mütebaidin Arap aileleri erkek, kadın ve çocuk olmak üzere 143 kişiden oluşuyordu. Bunlar şehirde 32 hanede iskan edilmişlerdi. Tehcir edilen Arapların isimleri, sürgün tarihleri, yaşları, nereden geldikleri itinayla defterlere kaydedilmişti. Belgelerde bu sürgünlerin nedenleri esbab-ı askeriyeden, eşirra ve sabikalı güruhundan, erbab-ı fesad ve garazkar kimselerin tasallutları neticesi, sahte para meselesinden dolayı, casusluk, bazı ifşadata mebni Divan-ı harp kararlarıyla, devlete hizmet etmiş şahıslar oldukları halde kanuni tahkikattan dolayı olarak belirtilmektedir.¹⁴

Osmanlı Devletine karşı tepkiler artmaya devam etti. Mekke Emiri Şerif Hüseyin Osmanlı hükümetinin cihad çağrısına karşılık 27 Haziran 1916'da ilk ayaklanma bildirisini yayınladı. Bu bildiride İttihatçılara karşı büyük suçlamalar yapıyordu. Hatta İslam dinini ve kavmimizin geleceğini İttihatçıların elinde oyuncak olarak bırakamayız deniliyordu. Böylece İslam dünyasının halifesi olan padişahın cihad çağrısına Şerif Hüseyin isyanla cevap vermiş oluyordu.¹⁵

Suriye'den sevk edilecek Arap ailelerin iskan ve iaşelerinin temini dışında onlara her ailenin eski toplumsal ve ekonomik durumları ile aile fertlerinin

¹³ Nevzat Artunç, *Cemal Paşa*, Ankara 2008, s. 302-304; Ortak, a.g.e., s. 82-83.

¹⁴ Ahmet Gündüz, "1914-1918 yılları arasında Kırşehir'de bulunan Sürgün Arap Aileleri", *Turkish Studies*, Vol.6/1 Winter) 2011, s. 1239-1257.

¹⁵ Beyannameler hakkında geniş bilgi için bkz. Hülya Toket, "Birinci Dünya Savaşı'nda Mekke Şerifi Hüseyin İsyanı, *Beşinci Askeri Tarih Semineri* (23-25 Ekim 1995), Ankara, 1996, s. 193-214; Sadık Sarısaman, *Birinci Dünya Savaşı'nda Türk Cephelelerinde Beyannamelerle Psikolojik Harp*, Ankara, 1999, s. 58-64.

sayısına göre emval-i metrukeden uygun evler verilecekti. Evlerden tamire muhtaç olanlar tamir ettirilecekti. Arap mültecilere uygun ve yeterli ev bulunamaz ise devlet tarafından kirası karşılanmak üzere mesken bulunacaktı. Evlerin eşyaları ya emval-i metrukeden, veya muhacirin tahsisatından karşılanarak pazardan tedarik edilecekti. Araplar arasında sanat erbabı olanlara çalışabilmeleri için dükkan ve alet tedarik edilecekti. Ziraatla uğraşan ailelere arazi, hayvan, tohumluk verilecek; Arap ailelerine kendi başlarına geçimlerini sağlayana kadar ihtiyaçlarına göre fert başına 5-10 kuruş yevmiye verilecekti. Yevmiyeler peşin olarak her 10 günde bir aile reislerine ödenecekti. Arap ailelerin nakilleri memleketin ve nakledilen ailelerin selamet ve saadetine yönelik siyasi gerekler nedeniyle olup hiçbir zaman menfiyen (sürgün) veya menkuben (gözden düşmüş) götürülmediklerinden haklarında iyi muamele edilecekti. Yerli ahaliyle geçimleriyle beraber adet ve lisana alıştıırılacaklardı. Bunların işeleri tahsisi edilecek hanelerin tamiri ve kira gibi bütün masrafların muhacirin tahsisatından sağlanacaktı. Her ailenin nüfusları, isimleri, aile unvanları ile yapılacak yiyecek, giyecek, yevmiye vs. masraflarının kayıtları titizlikle tutulacaktı. Dahiliye Nezaretinden izin almadıkça hiçbir kimse iskan mahallerini terk edemeyecekti.¹⁶ Yine Beyrut, Şam, Cebel-i Lübnan ahalisinden 701 Arap kadın ve erkek Ankara, Hüdavendiğar, Aydın, Sivas, Konya vilayetleri ile Eskişehir, Karesi, Kütahya sancaklarına iskan edildiler.¹⁷

Suriye vilayeti Baalbek kazasında 32 seneden beri katib-i adl muavinliği yapan Cebrail Aziz ve dokuz kişilik ailesinin Yozgat'a iskanına karar verilmişti. Cebrail Aziz hizmetlerini ve Osmanlı Devletine bağlılığını vurgulayarak, eski hizmetlerine karşılık Baalbek'e geri dönmelerine izin verilmesi, olmazsa Ankara vilayeti iskanını sadarettten istemişti (20 Mayıs 1916).¹⁸ Şam eşraf ve tüccarından Geylanizade Şerif Efendi ve üç akrabasının aileleriyle Balıkesir'e iskan edilmesi kararlaştırılmıştı. Fakat Balıkesir'e sevk edilmek üzere İzmir'e gelen Geylanizade ve beraberindekiler yolda hastalandılar. Tedavi edilmek için 5-10 gün İzmir'de kaldılar. Geylanizade hükümetin aldığı karara göre sosyal durumlarına uygun yer ve evlerde iskan edileceklerini hatırlatarak Balıkesir'in Şam ile karşılaştırılmayacak şekilde sosyal konumlarına uygun olmadığını hatta Balıkesir'de kendilerine uygun ev dahi bulmalarının imkansız olduğunu belirterek İzmir'de kalma istediğini Aydın vilayetine bildirdi. Aydın Valisi bu ailelerin İzmir'de kalmalarının sakıncalı olmadığını da ilave ederek Dahiliye Nezareti'nden 18 Temmuz 1916'da görüş istedi. Nezaret sağlık du-

¹⁶ DH. ŞFR, nr. 63/145; 63/145a; 63/145b.

¹⁷ Murat Bardakçı, *Talat Paşa'nın Evrak-ı Metrûkesi*, İstanbul 2008, s.64-65.

¹⁸ DH.EUM-4. Şb, nr. 6/7.

rumu ileri sürülerek yapılan bu tahvil-i menfa talebini uygun bulmadı (25 Temmuz 1916).¹⁹ Yine Suriye'den çeşitli şehirlere iskan edilmek için uzaklaştırılıp, velilerin vefatıyla eski yerlerine iade isteğinde bulunan mütebaidin (uzaklaşan) ailelerin başvuruları kabul edilemeyerek, diğer kimsesizler gibi hükümet tarafından yardım ve himaye edilmeleri gerektiği, Konya, Ankara, Kastamonu, Bursa, Sivas, Diyarbakir, Adana, Eskişehir vilayetlerine 24 Temmuz 1916 tarihinde emredildi.²⁰

Akka ahalisinden olup iskan edilmek üzere Kütahya'ya gönderilen kadın ve erkek 21 Arap, 26 Aralık 1916'da Kütahya'ya geldiler. Ancak mutasarrıfı Müfid Beyin beyanına göre Kütahya'da bu ailelere verilmek üzere emval-i metrukeden uygun bir ev bulunamadı. Müfid Bey bundan önce Suriye'den gönderilen Arap aileler gibi bu 21 kişinin de Balıkesir ve Kirmasti'ye nakl edilmesini Dahiliye Nezaretinden istedi.²¹ 13 Mart 1916'da Beyrut'tan Ankara'ya iskan için trenle sevk edilen henüz Ankara'ya ulaşmamış olan bir sıra numarasıyla kayıtlı Emir Neccar'ın 4. Ordunun emriyle Halep'ten Beyrut'a iade edildiği dört sıra numarasıyla kayıtlı Yusuf Brodil'in eceliyle Halep'te vefat ettiği, üç, dokuz, on sekiz ve yirmi sıra numaralı Kıranova? El-Huri, Butrus Aşkuni Derban?, İlyas Urban, Güheyl Mişel Ude'nin Ankara'ya gitmek üzere 29 Nisan 1916'da Konya'dan hareket ettikleri Aşair Müdüriyetine bildirilmişti. Ayrıca yirmi sıra numarasıyla kayıtlı Cebel-i Lübnanlı Habib Sa'd Paşa'nın hastalığı nedeniyle hekimlere tedavi olmak üzere Adana'da bulunduğu ilave edilmişti.²² Bu örneklerden de anlaşıldığına göre Osmanlı Hükümeti göç ettirdiği insanları tek tek kayıt ettiriyor ve iskan edilecekleri yerlere ulaşım ulaşımadıklarını titizlikle takip ediyordu. Uygulayıcıların sevk ve iskanla ilgili yayınlanan talimatlara büyük ölçüde uyduğu anlaşılmaktadır. İskan mıntukaları zorunlu olmadıkça isteğe bağlı olarak değiştirilmemekteydi. Anadolu'ya iskan edilen Araplar arasında Hıristiyan Araplar da bulunuyordu.

1917 Martında Hicaz demiryolu üzerinden çok zor ve önemli bir sevkîyat daha yapıldı. Medine'ye kuzeyden yapılan yardımlar sebebiyle Filistin cephesinin yeterince takviye edilememesi ve Medine'de baş gösteren iâşe sıkıntısı sebebiyle şehirde bulunan çok sayıda insanın kuzeye nakledilmelerine karar verildi. 1917 başında alınan karar gereği 2034 hasta ve tebdil-i hava efradı, subay ve memur aileleri, 28.300 civarında ahali, 59 subay, 863 er bir piyade taburu, Mevlevî sıhhiye bölüğü ve Mukaddes Emanetler önce trenle Şam'a

¹⁹ DH.EUM-4. Şb, nr. 7/25.

²⁰ DH.EUM-4. Şb,nr. 7/26.

²¹ DH.EUM-4. Şb, nr. 8/38.

²² DH.EUM-4. Şb, nr. 7/51.

daha sonra Anadolu'nun çeşitli bölgelerine gönderilmişlerdir.²³ 4. Ordu Kumandanlığı Medine'den Şam'a gelmekte olan mültecilerin işleri için Suriye vilayetine tahsisat verilmesini istedi. Ancak Dahiliye Nezareti 2 Mart 1917 tarihli cevabında muhacirin tahsisatının yetersizliğini ileri sürerek şimdilik Medine mültecilerinin sevk, işe ve sair masraflarının seferberlik tahsisatından yapılmasının uygun olduğunu kararlaştırdı.²⁴ Dahiliye Nazırı Talat Paşa, 22 Mart 1917'de vilayetlere gönderdiği yazıda mültecilerle Ermeni, Rum ve Arap ailelerin iskan ve işe masraflarının iki ayda bir düzenlenecek cetvelle Muhacirin Müdüriyetine bildirilmesini isterken, bu tarihte vilayet ve mutasarrıflıklara yapılan yardım 6.640.000 kuruşu bulmuştu.²⁵ Halep vilayetine ise askeri sebeplerle Medine'den çıkarılan seyit, imam ve subayların iskan ve işlerinin 4. Ordu tarafından temin edilmesi gerektiği talimatını verdi (4 Ağustos 1917).²⁶

Niğde mutasarrıflığına, Medine ahalisinden oraya ne kadar nüfuz sevk edildiği, ne şekilde sevk ve iskan edildikleri, iskan edilenlerin şimdiye kadar maişetlerini nasıl sağladıkları soruldu.²⁷ Arap muhacirlerden yaşları uygun olanlar 3 Temmuz 1916 tarihli genel tebliğe uygun gelmiş olarak askerlik görevine çağrılıyordu.²⁸ Gizli olarak Medine'den Mekke'ye gidip gelmiş ve Konya'ya teb'id edilmiş Medinelilerin gözlemlerinin neler oldukları soruldu. Medine'den gönderilen 12 kişinin mülteci talimatnamesine uygun olarak Niğde'ye iskanları yapıldı.²⁹ 29 Temmuz 1916 tarihinde Aşair ve Muhacirin Müdüriyeti Aydın, Hüdavendigar, Ankara, Konya, Kastamonu vilayetleriyle Eskişehir, Bolu ve Karesi mutasarrıflıklarında velilerinin vefatı üzerine memleketlerine dönmek isteyen Arap ailelerin buldukları yerlerde iskan ve işlerine devam etmesini istedi.³⁰

7 Kasım 1917'de işe buhranı yüzünden Medine'den nakledilen ahalinin istedikleri yerlerde ikamet edebilecekleri Suriye vilayetine bildirildi.³¹ Medine mültecilerine talimatnameye uygun olarak yerleştirildikleri yerlerde yevmiye veriliyordu. Mesela Edirne vilayetine yerleştirilen Medineli Seyyid Safi

²³ Süleyman Beyoğlu, *Fahrettin Paşa ve Medine Müdafası*, İstanbul 1990, s. 126 vd.; F. Kandemir, a.g.e., s.85-86; N. Kıcıman, a.g.e., s. 31-33.

²⁴ DH.ŞFR, nr. 74/186.

²⁵ DH.ŞFR, nr.74/234.

²⁶ DH.ŞFR, nr.79/121.

²⁷ DH.ŞFR, nr. 79A/84.

²⁸ DH.EUM-4. Şb, nr. 7/33.

²⁹ DH.ŞFR, nr. 80/44.

³⁰ DH.ŞFR, nr. 80/162.

³¹ DH.ŞFR, nr. 81/55.

Efendi'nin yevmiyesinin ödenmesi Dahiliye Nezareti'nden emredildi.³² Medine'den çıkarılanlar yalnızca siviller değildi. Mülki, askeri ve mali kadrolarda çalışan memurlardan uygun görülenlerin Şam'da istihdamları tavsiye edildi.³³ Aslen Kazanlı olup 17 sene önce İstanbul'a gelip, Fatih'e yerleşerek Osmanlı vatandaşı olan Kazanlı Kurban Ali, daha sonra mücavir olarak on altı sene evvel Medine'ye yerleşmişti. Kurban Ali birçokları gibi hükümet kararıyla bir yıl önce Edirne'ye nakledilmişti. Hakkında yapılan incelemelerden sonra iklim olarak Edirne'ye uyum sağlayamadığı dikkate alınan Kurban Ali Bursa'ya yerleştirildi. Kurban Ali Medine'de bulunan ailesinin vefat etmesi üzerine 17 Kasım 1917'de birkaç gün için şahsi eşyalarını ve üç yüz lira kadar tutan parasını alabilmek için Medine'ye gitme isteğinde bulundu. Suriye ve Garbi Arabistan Kumandanı Cemal Paşa Kurban Ali'nin tekrar Bursa'ya dönmek üzere dört gün Medine'ye gitmesine izin verdi. (19 Şubat 1918)³⁴

Arapların zorunlu yer değişimleri savaş şartları içinde 4. Ordu karargahının da bulunduğu Şam şehrini çok zor durumda bıraktı. Şam'ın kendi fakirleri yetmiyormuş gibi gerek Medine'den gerekse Beyrut ve Halep'ten gelmiş işe muhtaç yaklaşık 150.000 nüfus şehirde birikmişti. Şehrin nüfusunun göçmenlerle artmasına karşın, savaş şartlarının getirdiği zorluklardan dolayı Kerek ve civarından Şam'a yeterli miktarda zahire de getirilememekteydi. Zahirenin arzının azalması fiyatının son derece artmasına sebep oluyordu. Muhtaç nüfusun beslenebilmesi amacıyla Beyrut vilayeti ile Cebel-i Lübnan livası ahalisine verildiği gibi Suriye vilayetine de ordu tahsisatından aylık 10.000 liranın verilmesine karar verildi (30 Mart 1918).³⁵ Medine'den sevk edilenler arasında Osmanlı vatandaşı olmayanlar da vardı. Nitekim Adana'ya yerleştirilenlerden bir kısmı da Felemenk vatandaşı idi. Bunlara da diğer mülteciler gibi gerekli kolaylıklar gösteriliyordu.³⁶

Gösterilen bütün kolaylık ve yardıma rağmen Arap ve Medinelilerin yerleştikleri şehirlerde mahalli idarecilerden habersiz olarak başka yerlere gittikleri görülmektedir. İskan mıntıklarından hiçbir belge almadan daha fazla yevmiye verildiğini duydukları şehirlere göç eden Medineli mülteciler, gittikleri yerlerde daha fazla yevmiye almak için istekte bulunuyorlardı. Aydın vilayetine, Dahiliye Nazırı Mehmet Talat Paşanın gönderdiği talimatta orada yerleştirilecek olanlara daha önce buldukları yerlerde aldıkları yevmiye nis-

³² DH.ŞFR, nr. 82/71.

³³ DH.ŞFR, nr. 82/164.

³⁴ DH.EUM-4.Şb. nr.18/5, lef 1-5.

³⁵ DH.ŞFR, 87/47; BEO, nr. 338151.

³⁶ DH.ŞFR, nr. 83/167.

petinde iaşe bedelinin ödenmesi isteniyordu. Böylece hem yer değiştirmenin hem de yevmiyelerin suiistimal edilmesinin önüne geçilmeye çalışılıyordu. Ayrıca yevmiye için yeniden başvuracak Araplardan menfiyen gelmiş olanlara yukarıda sözü edilen Arap talimatnamesine uygun olarak, dahile nakl edilmiş olanlara ise mülteci gibi yevmiye verilmesi hatırlatılıyordu (8 Nisan 1918).³⁷ Aynı gün gönderilen başka bir yazıda Suriye, Halep, Konya, Urfa vilayetleri ile Kütahya mutasarrıflığına iskanları sağlanan Medine ve Suriye ahalisinin istedikleri yere gidebilecekleri kararı alınmış olduğundan muhacir Araplar özellikle İzmir, İstanbul gibi şehirlere yerleşmeye başladılar. Arap ve Medineli aileler Edirne, Adana, Ankara, Aydın, Beyrut, Halep, Hüdavendigar, Diyarbekir, Suriye, Sivas, Kastamonu, Konya, Mamüretül-aziz, Musul vilayetleriyle; Eskişehir, Urfa, İçel, İzmit, Bolu, Teke, Canik, Çatalca, Karahisar-ı Sahip, Kala-i Sultanıye, Karesi, Kayseri, Kütahya, Maraş, Menteşe, Niğde, mutasarrıflıklarına iskan edilmişlerdi. Arapların hiçbir belge almadan iskan mahallerini değiştirmeleri, vilayetler arasında gereksiz yazışmalara sebep olduğu gibi, gittikleri yerlerde yevmiye alamayan ve mesken sağlanamayan ailelerin zaruret ve sefalet çekmelerine neden oluyordu.³⁸

Arapların Geri Dönüşleri

Meclis-i Vükela 10 Nisan 1918 tarihinde tehcir edilmiş Rum, Ermeni ve Araplardan 60 yaşını geçmiş ve yardıma muhtaç olanların memleketlerine iadelerine karar verdi. Bir geri dönüş talimatnamesi hazırlandı.³⁹ Buna göre;

1- 4. Ordu bölgesine dönmelerine müsaade edilen ailelerin bir listesi düzenlenecek ve bu listede gideceklerin isimleri ve yaşları gösterilecektir.

2- Nakliye araçlarının yetersizliğinden dolayı bu ailelerin topluca seyahati mümkün olamayacağından yerel idareler tarafından bunların kafileler halinde seyahatleri sağlanacaktır.

3- Her ailenin yol masrafları yolculuk sırasında yeme-içme masrafları iskan edildikleri yerlerin mülki idarelerince belirlenerek kendilerine ödenecek ve listede gösterilecektir.

4- Yaşları 16'dan büyük olması dolayısıyla buldukları yerlerde kalacak olan erkeklerin isimlerini ve yaşlarını içeren ikinci bir liste hazırlanacaktır. Bu listede halihazırda ailelere verilmekte olan yevmiye miktarı ve kıtlık dolayısıyla yevmiyeleri yapılması gereken zam miktarları belirtilecektir.

³⁷ DH.ŞFR, nr. 86/77.

³⁸ DH.ŞFR, nr. 86/77.

³⁹ MV, nr. 211/169; İbrahim Ethem Atnur, "Osmanlı Hükümetleri ve Tehcir Edilen Ruh ve Ermenilerin Yeniden İskanı Meselesi", *Atatürk Yolu Dergisi*, S.14 (Kasım 1994), s. 22.

5- Memleketlerine dönmelerine izin verilmeyen erkeklerin aileleri isterlerse dönebileceklerdi. Bunlar eğer kalmak isterlerse isimleri ve alacakları yevmiye miktarını içeren üçüncü bir liste hazırlanacaktı.

6- Zengin oldukları için şimdiye kadar yevmiye almayanlar arasında yardıma muhtaç olanlar varsa bunlara da emsalleri gibi yevmiye verilecekti.

7- İstanbul'a kendi istekleriyle gelenlere bir ödeme yapılmayacaktır. Memleketlerine dönmek istemeyen ancak Pozantı'dan ileri geçmemek şartıyla iskan edildiği yerden başka bir yere gitmek isteyenlere müsaade edilecektir. Bunlara gittikleri yerlerde yevmiye verilecektir. Bunlarında listesi hazırlanacak ve almakta oldukları yevmiye miktarı belirtilecektir.

8- Bu listelerin tasdik edilmiş birer suretleri biran önce Dahiliye Nezaretine gönderilecektir.

9- Divan-ı Harp kararıyla veya vatana ihanet şüphesiyle memleketlerinden uzaklaştırılanlar bu izinlerden yararlanamayacaktır.⁴⁰

Bu talimatnameye uygun olarak Aydın vilayetine gönderilen bir yazıda yaşı altmışı geçmiş olan Medinelilerin 4. Ordu mıntıkasına dönmelerinin mümkün olduğu bildiriliyordu.⁴¹ Serbest bırakılan Arap ailelerinin bir kısmı memleketlerine dönmeye, bir kısmı ise 4. Ordu mıntıkası dışında sürekli iskan mahallelerini değiştirmeye başladılar. Arap ailelerin mükerrer yevmiye almalarına meydan verilmemesi için buldukları yerin mülki amiri ile muhacirin müdür veya memurlarından ellerine birer vesika verilmesi, belgesi olmayanlara geldikleri yerdeki durumlarına uygun muamele olunmaları 13 Nisan 1918 tarihinde tebliğ edildi.⁴² Memleketlerine dönmek isteyen Arap ailelerin sevklerinde kolaylık gösterilmesi bütün görevlilerden isteniyordu.⁴³ Konya'da birçok Arap ailenin memleketlerine dönmeleri üzerine bunların boşaltacakları yerlerinde sivil esirlere ayrılması ile düşman devletlerin tebaasının bir mahalle toplanmasına çalışılıyordu.⁴⁴

Medine mültecileriyle birlikte Şam'a gönderilen memur ve subay ailelerinden bir kısmının şehirdeki iase sıkıntısından dolayı Konya'ya gönderilmek istenmesi Konya Valisi Muammer Bey'i zor durumda bıraktı. Valiye göre vilayet, zaten her taraftan gönderilen insanlarla doluydu. Ayrıca serbestçe dolaşmalarına izin verilen Arap ailelerinin birçoğu Konya'da geçim şartlarının diğer yerlere oranla daha iyi olmasından dolayı buraya gelmişlerdi. Bu durum

⁴⁰ Ortak, *a.g.e.*, s. 134-135.

⁴¹ DH.ŞFR, nr.89/156.

⁴² DH.ŞFR, nr.86/122.

⁴³ DH.ŞFR, nr.86/92.

⁴⁴ DH.ŞFR, nr. 87/100; 87/55.

şehirde izdihama sebep olmakta ve iaşe sıkıntısını bir kat daha arttırmaktaydı. Konya'ya gönderilen yardım, memur ve okulların iaşesi için ayrılmış bir miktar şeker ve gazdan ibaretti. Vali Muammer Bey, Şam'dan gönderilmesi düşünülen memur ve subay ailelerinin iskanına uygun şekilde mesken tedarihinin de mümkün olmadığına dikkat çekiyordu (14 Nisan 1918).⁴⁵ Arapların memleketlerine iade masrafları için 12 Mayıs 1918'de Meclis-i Vükela seferberlik tahsisatından altmış milyon kuruş kaynak ayrıldı.⁴⁶

14 Eylül 1918 tarihinde memleketleri düşman istilasında bulunan veya askeri sebeplere dayanarak memleketlerine dönemeyen Arap ailelerin yevmiyelerinin ödenmesinin gerektiği İzmir vilayetine hatırlatılıyordu.⁴⁷ Medineli-lerden deniz yoluyla döneceklerin Beyrut'a, karadan döneceklerin Halep hududuna kadar iaşe ve zaruri masrafları seferberlik tahsisatından karşılanacaktı.⁴⁸ 1918 Aralık'ında memleketlerine dönmelerine izin verilen Medineli-lerin yevmiyelerinin ödenmesinin gerektiği Adana vilayetine bildirildi.⁴⁹ Arap ailelerinin geri dönüş masrafları hükümet tarafından karşılanmakla birlikte kendi arzularıyla memleketlerinden başka giden ailelere yol masrafları verilmiyordu.⁵⁰

Mütarekeden sonra Aydın mebusu Emanuel Efendi ve iki Rum arkadaşı Ermeni, Rum ve Arap tehciri ile kayıplar ve savaşın sorumlularıyla ilgili bir takriri Meclis-i Mebusan'da 4 Kasım 1918 tarihli oturumunda gündeme getirdi.⁵¹ Bütün Türk milletini töhmet altında bırakacak bu ağır takrir karşısında Dahiliye Nazırı Fethi Bey yaptığı konuşmada; savaş yıllarında bazı Ermeni, Rum ve Arapların zarar görmüş olabileceğini ancak bunlardan ziyade Türk unsurunun zarar gördüğünü, dolayısıyla Türk unsurunun da bu takrire dahil edilmesini Emanuel Efendiden beklediğini söyledi. Bu arada Arap mebuslar adına Asir mebusu Ali Haydar Bey verdiği karşı bir takrifle Emanuel Efendi'nin takririndeki Araplarla ilgili 6. Maddenin, durumun nezaketi ve felaket zamanında iki din kardeşi arasında aleni bir münakaşaya yol açmaması amacıyla çıkarılmasını isterken, Ermeni ve Rumların tavırlarını protesto etmiştir. Rum mebusların bu takriri Türk mebusları da bir hayli sınırlendirmiş, bu

⁴⁵ DH.ŞFR, nr. 86/182.

⁴⁶ Dahiliye Nezareti İdare-i Umumiye Müdüriyeti (DH. İ. UM), nr. 20-3/2.19, lef:1-2.

⁴⁷ BEO, nr. 338597; MV, nr. 212/16.

⁴⁸ DH.ŞFR, nr. 94/194; nr.86/82.

⁴⁹ DH.ŞFR, nr. 94/196.

⁵⁰ DH.ŞFR, nr. 86/82; F. Dündar, a.g.e. s. 106.

⁵¹ Türkleri ve savaş kabinelerini tehcir, ölümler ve gereksiz yere savaşa girmekle suçlayan sekiz maddelik bu takririn tam metni için bkz. *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi*, Ankara 1992, I, 109-110.

takririn kabul edilemeyeceği yapılan görüşmelerde dile getirilmiştir. Yapılan tartışmalar sonucunda aynı gün 27 Mayıs 1915 tarihinde çıkarılmış olan geçici tehcir kanunu yürürlükten kaldırılmıştır.⁵²

7 Mayıs 1918 tarihli bir belgeye göre 1917'de Ermeni, Rum ve Arap ailelerin sevk, iskan ve iaşelerine ayrılmış olan 60.000.000 kuruştan 54.440.000 kuruşunun harcadığı, bakiye olarak 5.560.000 kuruş kaldığı bildiriliyor ve yine masraflar için 1918 senesinde de 60.000.000 kuruşluk kaynağın seferberlik tahsisatından karşılanması Dahiliye ve Harbiye Nezaretleri tarafından sadareten isteniyordu.⁵³

Daha önce iskan mıntıkları değiştirilen, sonradan avdetlerine müsaade edilmiş olan gayrimüslim ahali arasında aciz ve fakir olup kış mevsimi sebebiyle sevk ve geçimleri mümkün olmayanların hükümetin uygun göreceği yerlerde topluca şartlar uygun hale gelinceye kadar beslenme ve barınmaları sağlanacaktı. Bu gaye ile 1919 senesi bütçesine *menatik-ı iskaniyeleri tebdil edilen Arap, Rum ve Ermeni ailelerinin iskan, iaşe ve memleketlerine iade vesair bilumum masrafı* namı adı altında 50.000.000 kuruş tahsisat konmuştur (18 Aralık 1918).⁵⁴

4. Ordu kumandanlığının emir ve kararıyla Medine-i Münevvere, Beyrut, Cebel-i Lübnan, Suriye ve havalisinden geçici olarak başka yerlere sevk edilen Arap ailelerin o konudaki karar ve özel talimatname gereğince Ermeni ve Rum ahali gibi seferberlik tahsisatından yevmiye verilerek geçimleri sağlanmıştı. 1914-1918 seneleri arasında Arap,Rum ve Ermeni aileleri için 90.610.000 kuruş harcama yapılmıştı. Arap ailelerin memleketlerine dönmelerine İtilaf Devletleri kumandanlıklarınca da yardım ve kolaylık sağlanacaktı. Suriyeli ailelerin memleketlerine dönmeleri 3 ay evvel tebliğ edilmiş ise de Arap ailelerin bir kısmı sağlanan bütün kolaylıklara rağmen memleketlerinde geçimlerini temin edemeyeceklerinden ve Osmanlı hükümetinden aldıkları aylık 50-60 lira civarındaki yevmiyelerinin devamı amacıyla memleketlerine dönmekte isteksiz davrandıkları görülmektedir. Hatta bir kısmı da dönüş için yol paralarını aldıkları halde gitmeyerek yevmiye almaya devam etmek istiyorlardı.

Bu gibi ailelere 1918 Kasımı sonlarına kadar yevmiyelerinin ve yol masraflarının ödeneceği ve bundan sonra kendilerine yevmiye verilmeyeceği bildirildi. Bu karar 5 Kasım 1918'de şifre ile bütün vilayetlere duyurulmuştu. Medine ahali ise işgal dolayısıyla memleketlerine dönmelerine imkan bulunmadığını beyan ediyorlardı. Bu konuda sarf edilmek üzere Meclis-i Hass-ı Vükela tarafından seferberlik tahsisatından 120.000.000 kuruş ayrılmış,

⁵² A.g.e., I, 111-116.

⁵³ BEO, nr. 338597.

⁵⁴ BEO, nr. 341017; nr. 341557; nr. 341724.

bunun 90.610.000 kuruşu harcanmış, 29.390.000 kuruş da bakiye kalmıştı. Kalan bu bakiye Rum, Ermeni ve Arap ailelerin memleketlerine iadeleriyle Rum ve Ermenilerden henüz memleketlerine dönmeyenlerin ihtiyaçlarına, dönenlerin de 25 günlük iâşe harcamalarına ayrılacaktı. Arap ailelerine ödenen yevmiyelerin 1918 Kasımından sonra devam etmesine imkan olmadığına karar verildi. Alınan karar gereğince Arap ailelerine yeniden yevmiye tahsisinin mümkün olmadığı, 1918 Kasımından önceki tarihlere ait alacakları varsa, bunların birikmiş olarak ödenmesi emri verildi. Ayrıca bu kaynaktan geriye dönen Arap ailelere harcırahları verilecek veya 1918 senesi sonuna kadar muhtaç olan Rum, Ermeni ve Arapların iâşe masrafları karşılanacaktı (12 Ocak 1919).⁵⁵

Bütün bu uygulamalar Osmanlı Devleti'nin Ermeni, Rum ve Arapları sevk ederken ve geriye dönüşlerini sağlarken gelişigüzel değil belli bir plan ve düzen içerisinde hareket ettiğini göstermektedir. Tehcir uygulamasındaki en önemli özellik ise, sevk edilen vatandaşların her türlü ihtiyacının karşılanmaya çalışılması ve eski yerlerine dönmelerinin sağlanmış olmasıdır. Savaşın zorunluluğu dolayısıyla Anadolu'ya sevk ve aileleriyle Kütahya'ya iskan edilen Medineli bazı aileler, Kütahya'nın havasıyla imtizaç edemediklerinden İstanbul'a gelerek yerleşmişlerdi. Bu aileler Muhacirin Müdüriyetine başvurarak İstanbul'a iskan edilmiş aileler gibi yevmiye talep etmişlerdi. Kütahya'dan gelenler nüfus başına 11 kuruş hesabıyla tahsis edilen Mart ayı yevmiyelerini de almışlardı. İstanbul'da iskan edilen diğer Medineli aileler ise 20'şer kuruş yevmiye alıyorlardı. Harem-i Şerif-i Hazret-i Nebevi İmamı Seyyid Abdül Muhsin Esad Efendi kendisine ve ailesine tahsis edilen yevmiyenin Marttan sonra kesildiğini beyan ederek bu konudaki sayısız başvurusunun sonuçsuz kaldığı iddiasıyla Şura-yı Devlete başvurdu.

Şura-yı Devlet Medine-i Münevvere ahalisine yapılan uygulamalar hakkında Dahiliye Nezaretinden bilgi istedi. Buradan verilen cevapta harp nedeniyle iltica eden ve siyaseten memleketinden başka yerlere gönderilen ailelere, buldukları mahallerin ihtiyaçları ve mülteci olmaları nazar-ı dikkate alınarak hükümetçe yardımda bulunulmakta olduğu, bu ailelere daha sonra harp mıntıkaları dışında serbestçe seyahat izni verildiği bildirildi. Fakat Medinelilerin serbest dolaşma hakkından yararlanarak vilayet ve livalarda gelişigüzel dolaşmaları da istenmiyordu. Hatta bu ailelerden İstanbul'da yerleşmek isteyenlere yevmiye verilmemesi kararlaştırılmıştı. Bu karardan sonra başvuran Medineli Abdül Muhsin Esad Efendi'ye Kütahya'da bulunduğu zamanlara ait olarak biriken yevmiyelerinin bir yardım olmak amacıyla ödendiği İstanbul'da

⁵⁵ BEO, nr. 340862.

ikamete devam etmesinden dolayı yardımlardan yararlanamayacağı ve taşraya dönmesi halinde tekrar maaş tahsisi cihetine gidebileceği belirtilmişti.

Şura-yı Devlet, Seyyid Abdül Muhsin'in kendisi ve ailesine yardım amacıyla ödendiği bildirilen yevmiyelerin hangi bütçe ve hangi tertipten karşılandığını tekrar Dahiliye Nezaretinden sordu. Dahiliye Nezareti, 4. Ordu kumandanlığının emir ve kararıyla muhtelif tarihlerde teb'id edilmiş ve hasebü'l-lüzum tahliye edilmiş mahallerden gelmiş olan Arap ailelerine her mahallin durum ve ihtiyacına göre nüfus başına günlük azami yirmi kuruşu geçmemek üzere yevmiye tahsis edildiğini ve bunun seferberlik tahsisatından karşılandığını bildirdi. Ayrıca Dahiliye Nezareti Arap ailelerinin maaşlarına dair son genel tebligatın bir suretini Şura-yı Devlete gönderdi. Dahiliye Nezareti, Abdül Muhsin Esad Efendi'nin iskan mahalli Kütahya olduğunu ve tayin olunan 11 kuruş yevmiye miktarı buraya uygun olduğuna göre; İstanbul'daki Arap ailelerine tahsis olunan yevmiye miktarının Abdül Muhsin'in biriken yevmiyesinin itasına dayanak olamayacağını bildirdi.

Şura-yı Devlet görüşmelerinde Nezaret adına hazır bulunan Muhacirin Müdürü Hamdi Bey, Medineli ailelere 10-20 kuruşa kadar yevmiye verilmesinin Meclis-i Vükela kararı gereği olduğu ve aile fertleri kalabalık olanlara en az ve ailesi az olanlara en çok, yani ailelerin nüfus miktarları çoğaldıkça nüfus başına az yevmiye vermek usulü seçilmiş olduğundan Abdül Muhsin Esad Efendi'nin ailesine nüfus başına 11 kuruş üzerinden yevmiye tahsis ve ita edildiğini ifade etti. Her ne kadar bazı Medineli ailelere İstanbul'da ikamet ettikleri halde yevmiyeleri verilmekte ise de; bunların İstanbul'da ikamet edenlere yevmiye verilmemesine dair 11 Mart 1918 tarihli Meclis-i Vükela kararından önce yevmiyeleri tahsis olunmuş ve kazanılmış hak olmasından dolayı yevmiyelerinin ödendiğini ilave etti. Şura-yı Devletçe yapılan inceleme sonucu Muhacirin Müdürünün aksine Medineli ailelere yardım olmak üzere nüfus başına asgari 10 ve azami 20 kuruş yevmiye verilmesinin Meclis-i Vükela kararına dayanmadığı tesbit edildi. Çünkü Meclis-i Vükela'nın kararı yerleri değiştirilen menfa Arap ailelerine yevmiye verilmesini düzenliyordu. Askeriye tarafından nefy (sürgün) ve teb'id (uzaklaştırma) edilenlere seferberlik tahsisatından, tahliye ve iltica suretiyle gelenlere de mülteci talimatnamesine göre yevmiye tahsisi gerekiyordu. Hamdi Bey ve Abdül Muhsin Esad Efendi, birbirlerine muhalif ifade ve bildirimde bulunmuşlardı.

Yazışmalar ile Hamdi Bey'in ifadelerinden anlaşıldığı üzere Abdülmuhsin Efendi, Kütahya'da ikamete memur edilmiş ise de 9 Şubat 1918 tarihinde diğer Medineli ailelerle İstanbul'a gelmiş ve ikamet etmiş. İstanbul'da ikamet edenlere yevmiye verilmemesi hakkındaki 11 Mart 1918 tarihli kararın

Abdül Muhsin Esad Efendi'yi kapsamadığı anlaşıldı. Kaldı ki Abdül Muhsin Esad Efendi'nin 11 Mart 1918'den önce yevmiesinin tahsis edilmemiş olması dahi kazanılmış hakkını yok etmiyordu. Diğer taraftan Hamdi Bey İstanbul'da oturan diğer Medineli ailelere alınan özel karara uygun olarak 1918 Kasım ayı sonuna kadar yevmiesinin verildiğini de ifade etmişti. Şura-yı Devlet İstanbul'da ikamet ederek Muhacirin Müdüriyetinin himayesinde bulunan Medineli Arap aileleri ne miktar ve ne kadar süre yevmiye almışlar ise Abdülmuhsin Efendi'ye 3 Mart 1919 tarihinde aynı miktarın ödenmesini kararlaştırdı.⁵⁶ Abdülmuhsin Bey, 1 Haziran 1919'da yevmiesini kesen Muhacirin Müdürü Hamdi Beyden şikayetçi olarak görevden alınmasını istedi nihayet haksızlığa uğrayan Seyyid Abdülmuhsin Efendi'ye gerekli yardım yapılarak bir an evvel memleketine dönmesi sağlandı.⁵⁷ Yine harp esnasında Samsun'a teb'id olunan, geçim zorlukları çeken Seyyid Mehmet de ailesiyle birlikte masrafları karşılanarak Medine'ye gönderildi (7 Temmuz 1919).⁵⁸

Meclis-i Umumi'nin açılışına kadar 1919 senesi süresince uygulanacak olan 1918 senesi Aşair ve Muhacirin bütçesinde sevkiyat masrafı olarak 132.500.000 lira tahsisat ayrılmıştı. Bu sayıları milyonlara ulaşan muhacir ve mültecilerle Arap, Rum ve Ermeni ailelerin ve bunların şahsi eşyalarının nakil masraflarına yetmeyecekti. Aslında nakliye vasıtaları ve demiryolu ücretlerinin de olağanüstü artmasından dolayı hükümetçe yapılan yardımın yalnız muhtaçlara yapılmasına dikkat edildiği halde Adana, Konya ve İstanbul'da büyük meblağlar harcanmıştı. Aşair ve muhacirin bütçesinde halen 10.000.000 lira kadar para kalmıştı. Fakat Mondros Mütarekesi hükümlerine uygun olarak muhacirlerin süratle ve kolaylıkla memleketlerine iadeleri gerekiyordu. Geri dönenlerin sevkiyatının devamı için Dahiliye Nezareti, bütçesine gerekli ve yeterli tahsisatın ilavesini istiyordu. Bu kadar çok sayıdaki muhacir ve mültecinin bu şartlarda tamamen memleketlerine sevk ve iadeleri gibi büyük bir yükün hükümetçe karşılanmasına imkan olmadığı anlaşıldı. Ancak bu konuda yapılan inceleme ve görüşmeler neticesinde mütareke döneminde eski yerlerine yeniden iskan edilecek 3 grup göçmen vardı:

1- Vaktiyle düşman istilasına uğrayarak iç kısma çekilmiş ve bu vilayetlerin geri alınmasıyla eski yerlerine dönmek isteyen mülteciler,

2- Bir kısmı daha önce tehcir edilen Arap, Rum ve Ermeniler,

3- Tehcir edilmiş Arap, Rum ve Ermenilerin meskenlerine yerleştirilmiş, sahiplerinin dönüşü üzerine başka yerlere iskan edilmesi gereken Müslümanlar.

⁵⁶ BEO, nr. 341922.

⁵⁷ BEO, nr. 343576.

⁵⁸ BEO, nr. 343571.

Müslüman göçmenlerin toplam yekûnunun 800.000-900.000 kişiye ulaştığı hesaplanmıştı. Ancak bu göçmenlerden bir kısmı da halen yerleştirildikleri yerlerde iş-güç tutarak geçimlerini sağlamaktaydılar. Bir kısmının da kendi özel vasıtalarıyla memleketlerine dönmeleri mümkündü. Hükümetçe sevkleri gerçekleştirilecek olanların gerek buldukları yerlerde geçimlerini sağlayamayan, gerekse memleketlerine dönmek için yol masraflarını ve özel vasıtalarını temine ekonomik gücü yetmeyen fukara ahaliye yardımların yapılacağı, böylece de harcanması düşünülen miktarların hayli düşeceği tahmin edilmekteydi. Muhacir ve mültecilerin sevk masrafları için 1919 senesi sonuna kadar 200.000 lira yetebileceği tahmin ediliyordu. Meclis-i Vükela 4 Haziran 1919'da yaptığı toplantıda Aşair ve Muhacirin Müdüriyet-i Umumiyesi bütçesine sevk için 200.000 liranın ilavesini kararlaştırdı.⁵⁹Dahiliye Nezaretinin geri dönen muhacir ve mültecilerin işlerine bakmak için oluşturduğu özel komisyonun başkanı Nahid Bey, harp sırasında İttihat ve Terakki hükümetince Medine ve Suriye ahalisinden Anadolu ve Rumeli'ye iskan edilen birçok aileye Aşair ve Muhacirin Müdüriyeti tarafından gereken yardımın yapılıp yapılmadığı ile yerleştirildikleri yerlerin iklimine uyum sağlayamayanların ne olduğunu 13 Ağustos 1919 tarihinde Emniyet-i Umumiye Müdürü Hüsamet-tin Bey'den sordu. Hatta komisyon bazı Arap ailelerin Fevkalade Komiserliği vasıtasıyla kendilerine istihkakları olan 20 kuruş yevmiyeden başka bir şey verilmediğini, kendilerinin zaruret ve sefalet çektiklerini, memleketlerine iadeleri için de şimdiye kadar defalarca başvurularına rağmen hiçbir yardımın yapılmadığı suçlamasıyla da karşılaştı. Komisyon bu taleplerin karşılanabilmesi ve Arap ailelere kolaylık sağlanabilmesi için İngiliz Fevkalade Komiserliğinin de isteği olan ailelerin miktarlar ve isimleri ile ikamet mahallerini içeren bir listenin hazırlanmasını istedi. Listeyi hazırlaması istenen Emniyet-i Umumiye, komisyona bu listenin muhacirin müdüriyetince hazırlanmasının mümkün olduğu cevabını verdi.⁶⁰

Medine'den İstanbul'a ailesiyle getirilen Harem-i Şerif Hazret-i Nebevi ferraşininden Abdullah Servet zaruret çektiğini bildirerek gerekli iâşe ve yol yardımını aldı (17 Temmuz 1919)⁶¹. 3 yıl evvel ailesiyle birlikte İstanbul'a getirilen Medine ahalisinden ve Sadattan Abdurrahman zaruret içerisinde bulunduğunu bildiren bir dilekçeyle Dahiliye Nezaretine başvurdu. Abdurrahman Efendi'nin daha fazla sıkıntı çekmemesi için bir an evvel memleketine

⁵⁹ Dosya Usulü İradeler Tasnifi (DUİT), nr.14/28-2.

⁶⁰ Dahiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Müdüriyet Asayiş Kalemi, nr. 44/91.

⁶¹ BEO, nr. 343691.

dönmesinin sağlanmasına yönelik irade çıktı (27 Temmuz 1919).⁶² Hükümet Evkaf Nezaretince Medine'den tehcir edilerek İstanbul'a getirilenlerin memleketlerinedönmelerini kolaylaştırmak için 10 Ekim 1919 tarihinde bir kararname çıkarmıştı. Bu kararname gereğince yalnız altı aileye yardımda bulunulabilecekti. Bu ailelerin geri dönüşleri için de Dahiliye Nezaretince her şahsa 20 lira verilmişti. Bu yardımın yetersizliğinden dolayı aileler dönüşlerini gerçekleştirememişlerdi. Arap ailelerinin vapur bilet, iâşe ve diğer masrafları için her birine 8.000 kuruş daha verilmesi gerekiyordu. Daha önceleri verilen miktar yeni verilecek miktardan düşülürse kalacak para geri dönmelerine yetmeyecekti. Verilecek yardımların yerinde kullanılmasını isteyen Meclis-i Vükela bu ailelerin vapur biletlerinin satın alınması, kalan paranın vapura bindiklerinde Medineli ailelere verilmesine karar verdi. Ayrıca aynı durumdaki Medinelilere de Evkaf Hazinesi'nden benzeri yardımların yapılmasını tebliğ etti (8 Kasım 1919).⁶³

Medineli mültecilerin maaşlarının 22 Ağustos 1922 tarihli kararnameye kadar ödendiği anlaşılmaktadır. Haremeyn ahalisine hiçbir hizmet karşılığı olmadan tahsis olunan maaşat-ı zatiye ve muhacirin maaşatı memleketlerine dönmeleri veya vefatlarına kadar ödeniyordu. 22 Ağustos tarihinde bu maaşlar kesildi. 11 Ekim 1919 tarihli kararname gereğince Medinelilerden ancak I. Dünya Savaşı sırasında icra edilen tehcir dolayısıyla halen İstanbul'da bulunan ve tehcir suretiyle geldikleri Muhacirin Müdüriyet-i Umumiyesinin 16 Kasım 1919 ve 26 Mayıs 1920 tarihli yazılarıyla sabit ve muayyen olan ailelere adı geçen kararname gereğince nakdî yardım yapılmaya devam ediliyordu. Bu konuda Evkaf-ı Hümayun Nezaretince harcanarak 178.138 kuruş 24 paranın Evkaf bütçesinin Surre-i Hümayun faslından sarf edilmesi hakkında bir kararname hazırlandı (27 Nisan 1921).⁶⁴

Sonuç

Arapların sevk ve iskanında askeri gereklerle Medine'nin boşaltılmak istenmesi, surrenin gönderilememesi, Haccın yapılamaması, Hicaz Demiryolu'nun tam kapasiteyle işletilememesi, Medine ve Suriye'yi müdafaa eden askerlerin lojistik olarak daha iyi desteklenebilmesi, zahire kıtlığı ve teminindeki güçlükler, siyasi olarak orada bulunulması sakıncalı görülenler, işgal tehlikesi veya halkın güvenliğinin yeterince sağlanamayacağı endişesi gibi bir çok sebebin etkili olduğu söylenebilir. Ancak bunlar belgelerde her zaman

⁶² BEO, nr. 343740.

⁶³ MV, nr. 217/96.

⁶⁴ MV, nr. 255/195.

açık olarak ifade edilmemekte, yalnızca askerî/görülen lüzum üzerine denilmektedir. Osmanlı Devleti ortaya çıkan sorunları bir kriz yönetimi uygulayarak geleneksel yöntemlerle çözmeye çalışmıştır. Yapılan araştırmada ne kadar Arabın sevk ve iskana tabi tutulduğuna dair toplu bir rakama ulaşılamamıştır. Sadece Medine'den tehcir edilenlerin miktarının 40.000 civarında olduğu tahmin edilmektedir. Bu rakam o tarihteki Medine şehir nüfusunun yarısına tekabül etmektedir. Suriye'de beslenme, güvenlik gibi bazı nedenlerle şehirlere biriken binlerce nüfusun da Anadolu ve Rumeli şehirlerine sevk ve iskan edildiği düşünülürse Arap tehcirinin boyutlarını on binlerle ifade etmek gerekmektedir. Bu konuda yapılacak yeni araştırmalar verilen bilgileri arttırmaya vesile olacaktır. Aslında Araplara uygulanan sevk ve iskan Ermenilere uygulanandan pek farklı değildir. Sevk ve iskan veya tehcir Osmanlı Devleti'nin klasik döneminde çeşitli sebeplerle tatbik ettiği zorunlu göç ettirme ve iskan siyasetinin bir devamı olarak algılanmalıdır. Bu iskan siyaseti nicelik, nitelik, zaman, mekan, kültürel farklılık gösteren unsurları dışında, aynı süreklilik ve anlayışın bir ürünü olarak değerlendirilmelidir. Bununla birlikte tehcir kanununun gerekçesinden dolayı bir etnik gruba yönelik gibi görünse bile; hükümetin o şartlar altında gerekli gördüğü bir çok etnik, dinsel ve kültürel gruba uygulamış olması bu konunun daha büyük boyutlu ve farklı değerlendirilmesini gerekli kılmaktadır. Uygulamanın askeri sebepleri yanında siyasi, ekonomik ve insani boyutu görmemezlikten gelinmemelidir. Osmanlı Devleti çağdaşı bir çok devlette de görüldüğü gibi bu konuda geleneksel politika ve anlayışını sürdürmektedir. Bu tarihi uygulama ihtiyaç olduğunda Milli Mücadele yıllarında ve Cumhuriyet yıllarında da yapılmıştır. Hatta yakın tarih birçok devletin benzeri uygulamalarına şahittir. Burada tartışılacak konu devletin niçin sürgün kararı aldığı, görevlilerin devrin hukukuna uyup uymadığı, uygulamadaki aksaklıklar, suiistimallerin üstüne gidip gitmediği olmalıdır.

Arap tehciri Ermeni tehcirine göre az sayıda olduğundan daha olumlu şartlarda gerçekleşmiştir. Arap tehcirinin devlete maliyetinin aylık 150 bin lira olduğu Emir Şekip Arslan tarafından tahmin edilmektedir⁶⁵. Bu sevk ve iskan Türklerle Araplar arasında olumsuz bir imaj oluşturmamıştır. Oysa 1916 yılında meydana gelen Şerif Hüseyin İsyanı asırlarca beraber yaşamış ortak noktaları oldukça fazla olan Türkler ve Arapların zihninde derin ön yargılara yol açmıştır.

⁶⁵ Lübnan ve Suriye'den Anadolu'ya sürülen hakkında bazı değerlendirmeler için bkz: Emir Şekip Arslan, *İttihatçı Bir Arap Aydın Anıları*, çev. Halit Özkan İstanbul 2005, s. 98-101; 120-127.